

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧЕРНЕЦТВА НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

Чернецтво в часи існування Давньоруської держави відіграло надзвичайно важливу роль у багатьох галузях економіки, науки, освіти та культури. Писемні джерела свідчать про особливе суспільне значення чернецтва. Проте матеріали давньоруських літописів здебільшого містять лише фрагментарні згадки та повідомлення про окремі монастирі, осіб, пов'язаних з їхньою діяльністю, явища та події суспільного життя. З писемних джерел відомо, що чимало галицьких князів та представників княжих родів були меценатами та ініціаторами у справі будівництва монастирів, надавали їм підтримку. Так, відомий український історик М. Грушевський зазначив слова митрополита Іларіона, який твердив, що давньоруський князь Ярослав уже на початку XI ст. у межах своєї держави активно сприяв розбудові християнства та чернецтва, зокрема, – *“излиха бѣ любяче черноризьци”* і *“монастырове на горах стаиша”* [Грушевський, II, 1992, с. 40]. Відомо, що наприкінці XII ст. княжна Олена, дочка Всеволода – князя Белзького заклала в городі Пліснеську монастир [Коссак, 1867, с. 17; Коструба, 1935, с. 307–308; Багрій, 1990, с. 111]. У Галицько-Волинському літописі на початку 1241 р. згадано відомого галицького князя Данила, який, повертаючись з “угрів”, зупинився у Верхньому Синьовидному, в монастирі Святої Богородиці, що знаходився поблизу Сколе [Галицько-Волинський літопис, 1994, с. 60].

Велике значення суспільної місії чернецтва у тому, що воно сприяло утвердженню та поширенню в масах нового релігійного світогляду, нової культури та освіти. Під впливом християнства чимало світських осіб не тільки допомагало закладенню та розбудові монастирів, але й приймало чернечий постриг та умови аскетичного чернечого існування, обирало “вічний спочинок” у монастирях. *“Въ лѣто 6594 (1086). Всеволодъ заложи церков святого Андрѣя и сотвори у нея монастир въ немъже пострижеса и дми его дѣвою, именемъ Янка; и сувокупи черноризци многы, и пребываше съ ними по монастырскому чину”* [ПСРЛ, 1856, с. 4].

Однак ще й досі низка важливих питань історичного минулого чернецтва залишаються майже невідомими. Лише археологічна наука може дати ґрунтовну відповідь на багато наукових запитань. Одним із них є питання житлово-побутових умов існування середньовічного чернецтва.

Як засвідчили результати наукових досліджень, житлово-побутові умови мешканців, перш за все, залежать від типів житлових споруд, від їхньої житлової площі, опалювальних пристроїв, внутрішнього устрою тощо [Готун, 2003, с. 156].

Характерними ознаками середньовічних чернечих жител було те, що вони могли бути індивідуальними або колективними (тобто общинними), однокамерними або багатокамерними, земляними або наземними, стовпової або зрубної конструкції.

На основі уже відомих аналогій та результатів останніх археологічних досліджень варто зауважити, що середньовічне чернече житлобудівництво на землях українського Прикарпаття в загальних рисах відповідало місцевим традиціям житлобудівництва. Гористий рельєф Прикарпаття сприяв появі та паралельному функціонуванню в добу середньовіччя двох основних типів чернечих жител: 1. Печерних порожнин, вирубаних у кам'яній основі. 2. Штучних заглиблених або наземних будівель, споруджених на відкритій місцевості з будівельного матеріалу [Берест, 2003, с. 206–209].

Ще з давніх пір Українське Прикарпаття відзначалося значною кількістю печерних порожнин. Богдан Януш у міжвоєнний період зафіксував в Галичині 45 печерних монастирів. З них 22 печери, як зазначив автор, безпосередньо пов'язані із *“давнім монашим життям”* і носили назву “монастир” [Карпович, 1930, с. 563]. Умови проживання ченців у печерах були

різними, оскільки печерні порожнини різнилися між собою об'ємом, формою, розмірами, внутрішніми конструктивними особливостями тощо.

Загалом серед гірських утворень можемо виділити: печери, гроти та скельні навіси [Ситник, Бандрівський, 1995, с. 94–96], що лише в загальних рисах дає уяву про різноманітність чернечих житлових пам'яток та побутових умов їх мешканців.

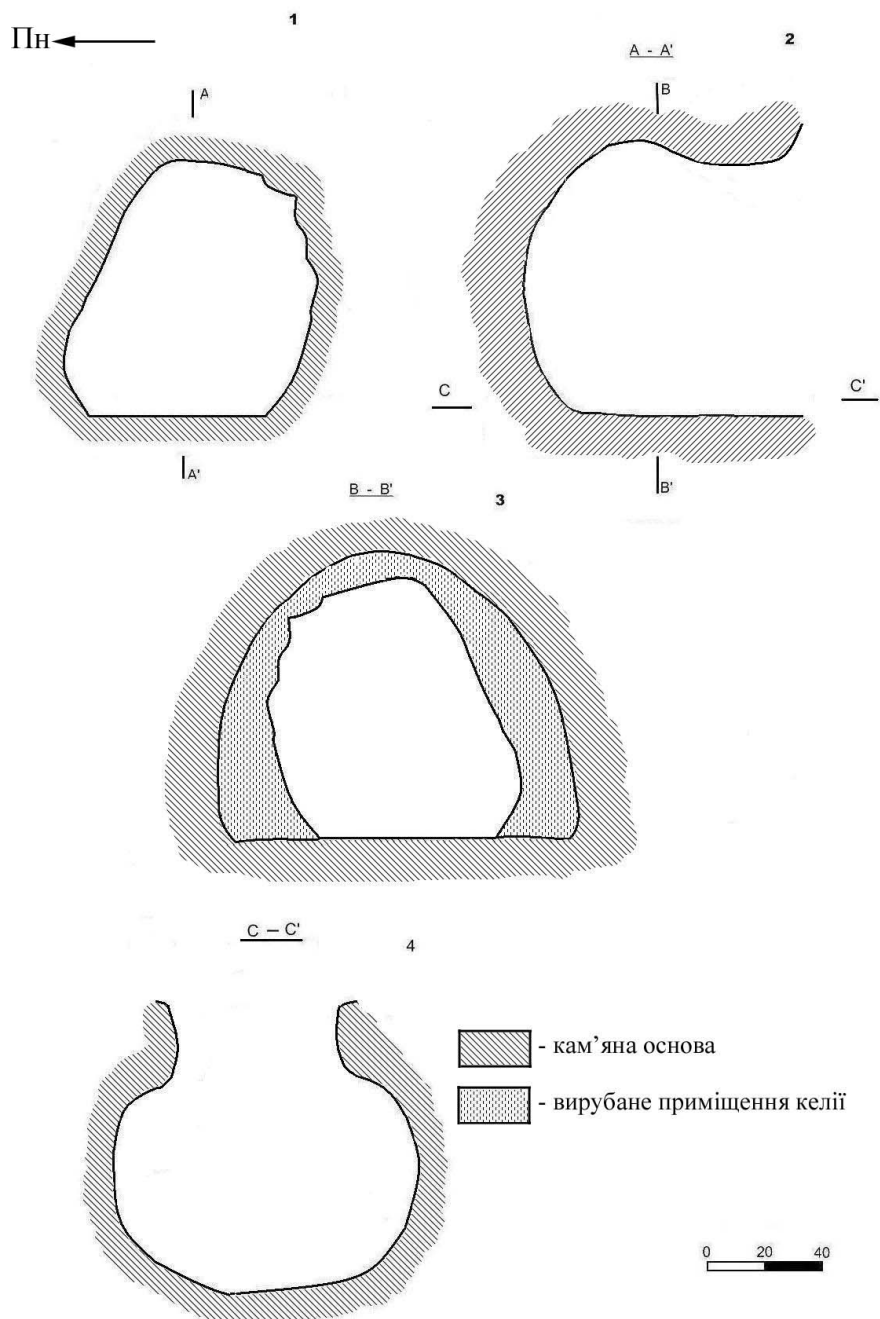

Рис. 1. Страдч. Келія печерного монастиря. 1 – вхід у келію, 2 – печерний переріз, 3 – вертикальний переріз, 4 – план

Fig. 1. Stradch. Cell of cave cloister

На основі аналізу конструктивних особливостей значної кількості печер Галичини зауважено, що переважна більшість з них мала вхід та житлову частину, влаштовану у горизонтальній площині. Входи у печерні порожнини влаштовували на певній висоті від рівня долини. Для прикладу, можна навести печерні монастирі біля сіл Страдч, Розгірче, Поділля

[Берест, 1995, с. 72–73; Сулик, 1995, с. 109; Бандрівський, 1995, с. 11], де вхід було влаштовано на висоті 35–40 м від рівня підніжжя гори. Однак печера Стрімка (біля с. Одаї Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.), де, за переказами, колись знаходився монастир, а під час досліджень виявлено знахідки X–XII ст. [Артюх, 1995, с. 3], мала незвичайний вертикальний вхід та горизонтально спланований житловий сектор. Така система входу, звичайно, ускладнювала доступ до неї.

У печерних монастирях значну групу складають невеликі індивідуальні житлові камери. Так, наприклад, у Страдчанському печерному монастирі чернечі клії є вирубані майже на одному горизонтальному рівні обабіч довгого печерного коридору. В Крехівському печерному монастирі житлові камери розташовані в одному житловому блоці печери на двох-трьох різних горизонтальних рівнях.

Індивідуальні житлові споруди печерних монастирів, як правило, є невеликими. В середньому їхня площа становить 1–2 м². Їх можна умовно поділити на камери вертикального та горизонтального планування. Такий поділ чернечих житлових камер зумовлений існуванням різних співвідношень ширини та висоти печерних житлових приміщень. На нашу думку, до групи вертикальних житлових споруд слід віднести житлові камери, площа яких на рівні долівки не перевищує 1 м² та висота понад 1 м. Вони мають купольну форму забудови (рис. 1, 2).

Найчастіше трапляються камери з висотою 1–1,2 м. Такі приміщення давали змогу мешканцям вести лише сидячий спосіб існування. Горизонтально сплановані печерні житлові споруди мають ширину, яка приблизно відповідає діаметру вертикально споруджених камер, але значно меншу висоту (0,7–0,9 м) та довжину, що сягає близько 1,8–2 м (рис. 2, 4).

В той же час зауважено, що співвідношення житлових камер вертикального та горизонтального планування у печерних монастирях є приблизно однаковим. Так із 20

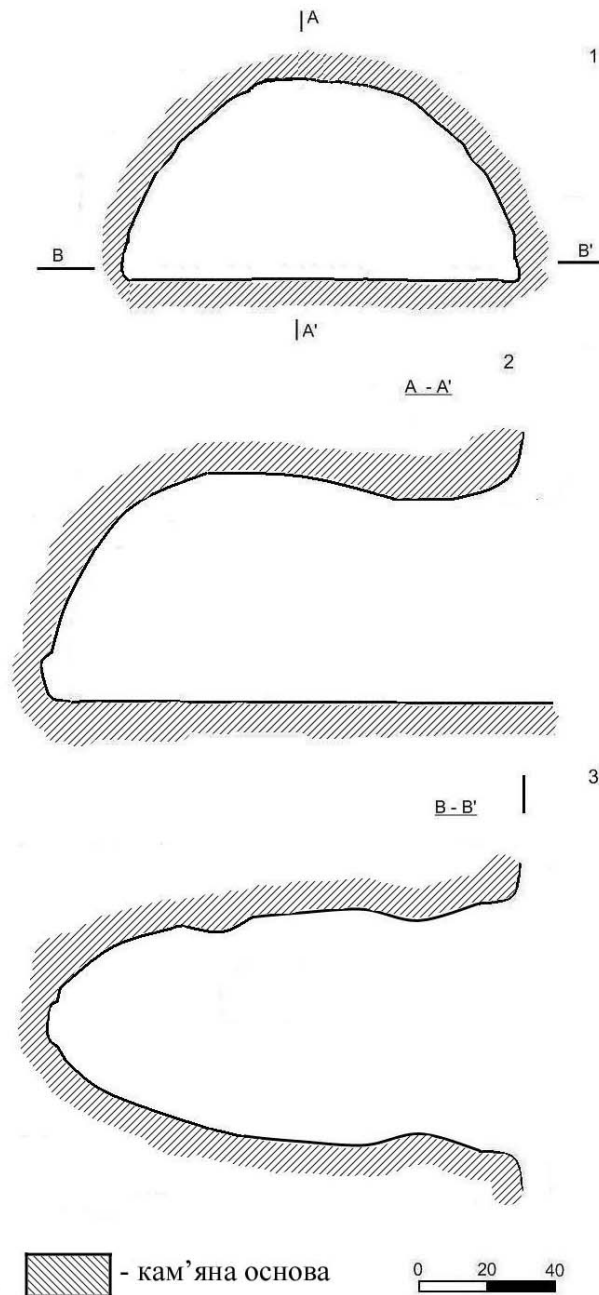

Рис. 2. Страдч. Клія печерного монастиря. 1 – вхід у клію, 2 – горизонтальний переріз, 3 – план
Fig. 2. Stradch. Cell of cave cloister

обстежених чернечих келій Страдчанського печерного монастиря більша половина з них мала вертикальне житлове планування.

Кількість житлових камер печерних монастирів може бути свідченням загальної чисельності мешканців. У Прикарпатті найчастіше зустрічаються невеликі печерні монастирі, що могли помістити всього 3–6 осіб. Прикладом може слугувати Крехівський печерний монастир, де могло проживати приблизно 3–5 осіб.

Побут мешканців індивідуальних печерних житлових споруд був надзвичайно скромним, що, перш за все, обмежувалося невеликою житловою площею. Майже традиційно у камерах на максимальній відстані від входу у нижній частині кам'яної стінки знаходиться невелика (напр.

12×13 см) та неглибока ніша (прибл. 5 см), у якій, на нашу думку, могла міститися іконка, невеликий хрест тощо. Сліди легкої кіптяви у верхній частині ніші та у верхній частині стелі келії дають змогу припустити ймовірність лише короткочасного використання лампадок.

На бічних стінках та склепінчастій стелі вертикальних та горизонтальних печерних житлових споруд добре простежуються сліди від металевих рубаючих інструментів (долот, зубил, клинів), однак не зафіксовано слідів стійкої кіптяви чи термічного впливу вогню і це може бути свідченням того, що у невеликих індивідуальних печерних житлових спорудах не було жодних опалювальних пристроїв. Вірогідно, що мешканці печерних житлових камер використовували різні системи збереження теплової енергії.

Відкриті вогнища мешканці печер найчастіше розводили поблизу входу у печеру або у вхідних частинах більш широких та високих печерних порожнин, що створювало певний тепловий бар'єр для проникнення холоду в печерні камери. З іншого боку винесення вогнищ за межі печерних порожнин не сприяло надмірному задимленню приміщень.

У добре обжитих кам'яних порожнинах печер навіть існували спеціальні камери, котрі мали своє призначення. Так,

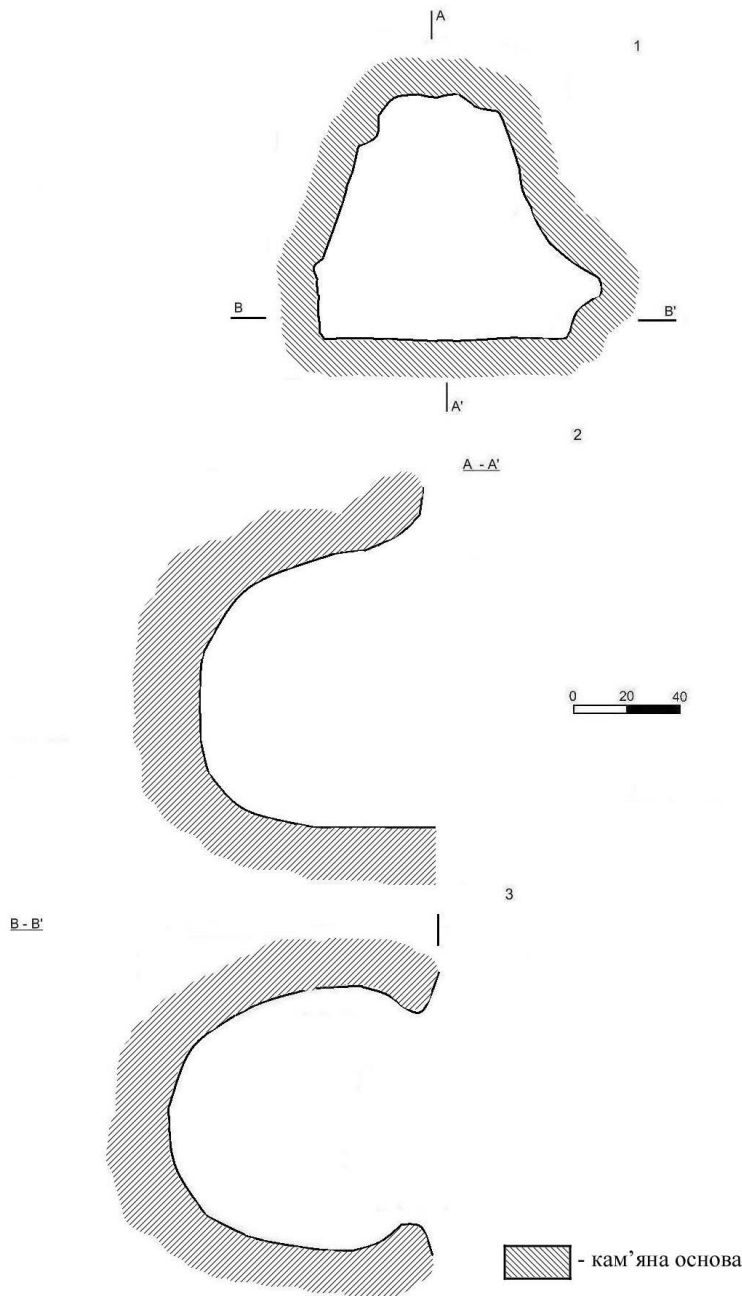

Рис. 3. Страдч. Келія печерного монастиря. 1 – вхід у келію, 2 – вертикальний переріз, 3 – план
Fig. 3. Stradch. Cell of cave cloister

описуючи внутрішній устрій печерного монастиря в Страдчі, Я. Пастернак виділяє чернечу “харчевню”, комору, різні побутові та культові приміщення [Пастернак, 1961, с. 561]. Поблизу приміщення комори виявлено твердий коритоподібний вапняковий камінь. Лише одна сторона каменя виявилася добре вигладженою. Приблизно в середній частині каменя було зроблено невеликий поперечний жолобок. На нашу думку, камінь міг слугувати мешканцям печери зернотеркою для подрібнення зерна.

Входи у печерні порожнини закривали при допомозі дерев'яних конструкцій, які нерідко заглиблювали у тверду гірську основу долівки або вирізали для них в кам'яних гірських виступах спеціальні кріпильні пази, заглиблення тощо. Так, сліди від колишніх конструктивних елементів зафіксовано у вхідній частині “Гроту монаха”, що знаходиться біля с. Одаї Тлумацького р-ну на Івано-Франківщині, в “Гроті самітника” на побережжі Верещиці, що біля біля Страдча на Яворівщині, в печері біля с. Поділля Рогатинського р-ну [Бандрівський, 1995, с. 11] та на інших чернечих печерних пам'ятках. Утеплення та ущільнення келій виконували при допомозі органічних решток (сіно, солома, сухе листя).

Найкраще залишки слідів від колишніх захисних дерев'яних конструкцій простежено в печерному монастирі в Розгірчі. Тут у місцях знаходження дверей та вікон по периметру у камені вирізьблено вертикальні та горизонтальні пази шириною 16–18 см, у які встановлювали дерев'яні віконні та дверні рами. До рам кріпили двері та вікна.

Гроти творили один із різновидів однокамерного середньовічного чернечого житла. Найчастіше площа гrotів на Прикарпатті коливається в межах 6–12 м². Окремі гроти мають висоту близько 2 м. Площу гrotа раціонально використовували. За слідами давньої стійкої кіптяви на стелі помітно на долівці виділяється місце, де знаходилася піч (або вогнище, обкладене каменями, які між собою скріплювали глиняним розчином). Поблизу вогнища знаходилося місце для відпочинку, трапези тощо.

Нерідко мешканці печерних порожнин пристосовували гроти до умов свого існування. Крім традиційного вирубування каменю з печерної порожнини із метою збільшення корисної площі гrotа, іноді проводили будівельні роботи. Так у гроті, що знаходиться біля с. Розгірче, поблизу вище згаданого печерного монастиря зафіксовано захисну кам'яну кладку, викладену на глиняно-піщаному розчині висотою 0,4–0,6 м вздовж внутрішньої стінки гrotа. Кладка захищала камеру печерної порожнини від проникнення води під час дощу, розмитого піску та дрібного каміння. А також у товстій бічній кам'яній стінці зазначеної печерної пам'ятки виявлено невеликий продовгуватий отвір, який, вірогідно, слугував для вентиляції приміщення, а також вікном для освітлення житлової камери.

Окремої уваги заслуговують монастирі, споруджені на відкритій місцевості. Найчастіше їх закладали поблизу оборонних укріплень давньоруських городищ або на добре виділених та важкодоступних гористих масивах Прикарпаття [Голубець, 1935, с. 30–31]. Монастирі давньоруського часу є добре відомими з недалеких околиць княжого Звенигорода [Свешніков, 1976, с. 67], Холма, Перемишля, Плісеська, Галича та інших міст.

Археологічні дослідження дають підстави говорити про поступову еволюцію чернечих житлових будівель упродовж доби середньовіччя від земляних однокамерних до наземних багатокамерних споруд (XI–XVII ст.). Першим відомим типом чернечого житла були невеликі однокамерні заглиблені житлові споруди. Середнє заглиблення споруд сягало близько 2 м. Найчастіше зустрічаються будівлі прямокутної форми (3×4 м). В середньому їхня площа складала 9–12 м². Дерев'яну основу поміщали у викопаний у землі котлован. Такі будівлі не мали вікон. Високий вміст органіки в заповненні житлової ями житла свідчить, що крім деревини при будівництві (для накриття, утеплення чи інших потреб) використовували різні органічні рештки (солома, сіно, комиш тощо).

Вхід у земляне житло знаходився зі сторони схилу гори, що, на нашу думку, виключало ймовірність підтоплення будівлі. Примітивністю відзначався устрій житла та його побут. В кожному із земляних жител знаходилося домашнє вогнище або піч. Її поміщали у одному із кутків житла, але найчастіше у кутовій частині поблизу входу.

У найдавніших земляних чернечих житлах (XI ст.) Прикарпаття у материковій основі вирізали печі та пристінні лави. Середня ширина пристінних лав становить 0,6–0,8 м, висота – 0,5–0,6 м, а довжина коливається від 0,8 до 1,6 м. І лише у одному випадку у південно-східному куті заглибленої житлової споруди на Чернечій горі в Уневі було зафіксовано кутовий виріз пристінної лави у материковій основі. Південна та східна сторони вирізаного материкового останця мали приблизно однакову довжину – 0,5–0,6 м. Добре збережені вирізані материкові останці у житлових спорудах свідчать, що, вірогідно, їх “обшивали” деревиною.

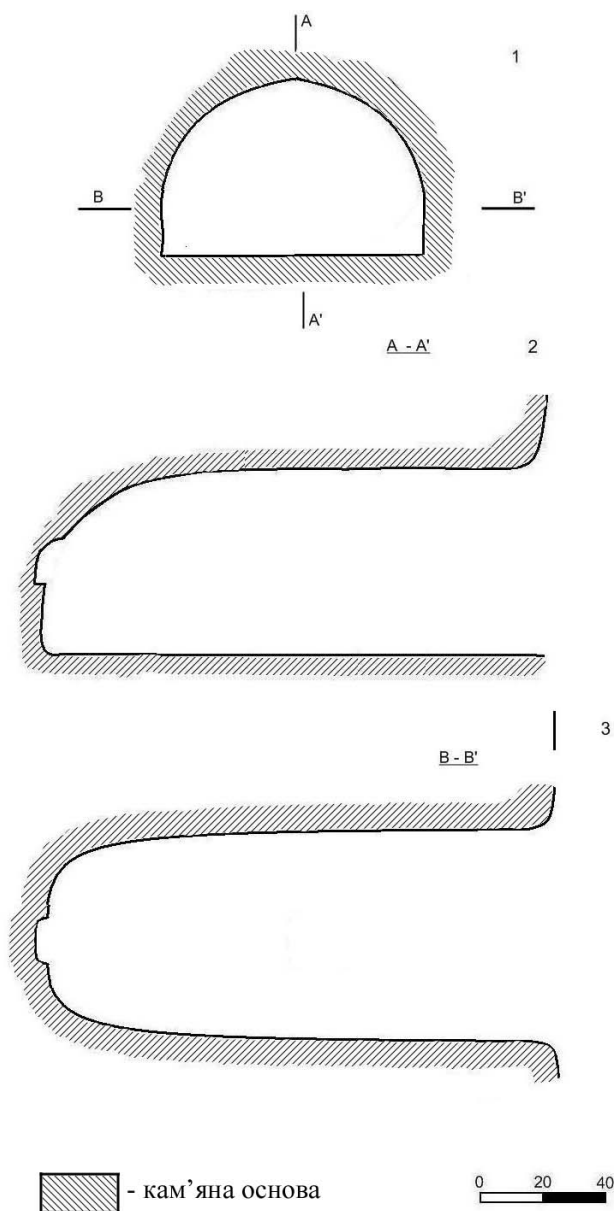

Рис. 4. Страдч. Келія печерного монастиря. 1 – вхід у келію, 2 – вертикальний переріз, 3 – план
Fig. 4. Stradch. Cell of cave cloister

Вирізані у материкових останцях опалювальні пристрої виявилися непрактичними та неефективними і в XII–XIII ст. у чернечих житлових спорудах поширюються печі-кам'янки, які мають кращу тепловіддачу, а також при потребі їх можна було легко перебудувати чи удосконалити.

Долівка у заглиблених та напівзаглиблених житлових спорудах була земляною, добре втопаною із характерним темним гумусним відтінком. Як засвідчили археологічні

дослідження, долівку іноді “намащували” шаром жовтуватого глиняного розчину. В середньому за період існування житла долівку поновлювали 9–10 разів, що, мабуть, припадало один раз у рік. Загалом заглиблені земляні житлові будівлі виявилися короткочасними. Під дією різних чинників незахищена деревина швидко псувалася і тому досить часто такі споруди потрібно було перебудовувати. В залежності від тих чи інших ґрунтових умов заглиблені земляні житла мали різний період існування. Тому свої будівлі ченці намагалися споруджувати у більш сухих місцях. Найчастіше їх будували на гірських підвищеннях, де ґрунти виявлялися більш сухими, ніж у низинних прирічкових місцевостях. За нашими підрахунками, заглиблене житло могло існувати близько 10 років. Більш довговічними виявилися напівземляні і особливо наземні житлові будівлі, які появилися та поширилися у чернечих комплексах на Прикарпатті вже наприкінці XII – початку XIII ст., а в XVI–XVII ст. наземні багатокамерні житлові споруди уже будували на кам’яних основах (прототип фундаментів), викладених на ґрунтовому шарі. У напівзаглиблених та наземних житлових спорудах появилися вікна, що відкрили можливість отримання природного освітлення внутрішнього приміщення будівлі.

Порівняно рідкісними знахідками у чернечих житлах є побутові та виробничі знаряддя. Із розвитком того чи іншого монастиря навіть столовий посуд, домашні ножі та інші побутові речі майже зникають із жител, а зосереджуються у спільних трапезних чи інших приміщеннях. За багатолітній період дослідження Унівських монастирів лише в одному із заглиблених жител XI–XII ст. було знайдено кам’яну зернотерку. Найчастішими побутовими знахідками у чернечих середньовічних житлах були залізні підківки для взуття. Дужкоподібна конструкція металевих підківок та система їх кріплення свідчать, що підківки слугували для дерев’яних підощв. Так, в одній із підківок у зігнутій кріпильній пластині було зафіксовано невеличкий фрагмент волокнистої деревини.

Таким чином, загалом можна відзначити, що житлово-побутові умови існування середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття відзначалися поступовими повільними еволюційними процесами, які паралельно також переживало тогочасне мирське українське суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

Артюх В.

- 1995 Нові печерні пам’ятки середнього Подністров’я // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез, повідомлень та доповідей. Львів, 2–3 лютого 1995 р. – Львів. – С. 3–7.

Багрій Р.

- 1990 Плеснеск // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья. (Раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев. – С. 111–114.

Бандрівський М.

- 1996 Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез, повідомлень та доповідей. Львів, 2–3 лютого 1995 р. – Львів. – С. 11–13.

Берест Р. Я.

- 2000 Звіт. Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря / Архів НДЛ-81 історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – 48 с. (Рукопис).
- 2002 Звіт. Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря / Архів НДЛ-81 історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. 53 с. (Рукопис).
- 2003 Типологія давніх монастирів Прикарпаття // Король Данило і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 29–30 листопада 2001 р. – Львів. – С. 206–209.

- 2003а Звіт. Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря / Архів НДЛІ-81 історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – 46 с. (Рукопис).
- 2004 Звіт. Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря у 2004 році / Архів НДЛІ-81 історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – 82 с. (Рукопис).
- 2005 Звіт. Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря у 2004 році / Архів НДЛІ-81 історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – 83 с. (Рукопис).
- Готун І. А.*
- 2003 Забудова поселень. Типи будівель // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель) / Відп. ред. Моця О.П. – Київ. – 232 с.
- Грушевський М.*
- 1992 Історія України-Руси. XI–XIII вік. – Київ. – Т. 2. – 633 с.
- Голубець М.*
- 1935 Лаврів (Історично-археологічні студії) // Записки ЧСВВ. – Львів. – С. 30–69.
- Карпович В.*
- 1930 Скальний монастир в Розгірчі. (Із пляном та 5 ілюстраціями) // Записки ЧСВВ. – Львів. – С. 562–573.
- Коссак М. Н.*
- 1867 Шематизмъ провінції св. Спасителя чина св. Василя Великого в Галиції і короткій поглядѣ на монастири и монашество руске. – Львов. – С. 17.
- Коструба Т.*
- 1935 Середньовічна традиція Плісесько-Підгорецького монастиря // Записки ЧСВВ. – Львів. – С. 307–313.
- Крип'якевич І.*
- 1927 Середньовічні монастирі в Галичині // Записки ЧСВВ. – Жовква. – С. 70–104.
- Пастернак Я.*
- 1961 Археологія України. – Торонто, 1961. – 789 с.
- Полное собрание...*
- 1856 Полное собрание русских летописей, изданое по высочайшему повелѣнію Археографическою комиссією. Летопись по Воскресенскому списку. – Санктпетербург. – Т. VII. – 345 с.
- Ситник О., Бандрівський М.*
- 1997 До питання про “печерну” термінологію // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез, повідомлень та доповідей. Львів, 2–3 лютого 1995 р. – Львів. – С. 94–96.
- Свєшніков І. К.*
- 1976 Довідник з археології України. Львівська область. – Київ. – 95 с.
- Сулик Р.*
- 1995 Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез, повідомлень та доповідей. Львів, 2–3 лютого 1995 р. – Львів. – С. 108–111.

Roman BEREST

RESIDENCES OF MEDIEVAL MONKS ON THE TERRITORY OF UKRAINIAN SUB-CARPATHIAN REGION

Issues of peculiarities and evolution of manner of life and residences of medieval monks are analyzed at the article on the base of investigation of written sources and results of archaeological researches of complex of medieval monuments of Ukrainian Sub-Carpathian region.